

The Negative and Positive Roles of Virtues in Acquiring Knowledge from Sadra's Perspective

Seyedah Zeynab Hosseini¹, Ebrahim Noei²

¹ PhD student in the theoretical foundations of Islam, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran
(Corresponding author). szh1364@yahoo.com

² Associate Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Religions, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. E_noei@sbu.ac.ir

Abstract

Introduction: The mere existence of the soul as a potentiality has the ability to move towards higher understanding and unity with the active intellect. However, internal and external obstacles manifest through the driving forces of the soul, such as lust and anger, which prevent the soul from progressing on this path and make the activity of the cognitive faculty vulnerable. Some of these obstacles are existential, while others are non-existent. With the realization of states as existential moral virtues, knowledge is attained, and humans reach a higher understanding. The removal of these obstacles is the responsibility of these very states and moral virtues. From Sadra's viewpoint, the benefits of these states and moral virtues are not limited to their non-existent and negative aspects; he also acknowledges their existential and positive dimensions. In fact, the deepening of virtuous traits through consistent good actions plays a positive role in facilitating the acquisition of knowledge.

Findings: The evolution and perfection of the soul are tied to the acquisition of knowledge. Therefore, the obstacles to gaining knowledge are also the obstacles to human perfection. Sadra identifies barriers to the soul's progressive movement towards the active intellect and connection to scientific grace, explaining that certain causes and reasons hinder the manifestation of truths upon the soul. Immoral actions and ethics serve as internal existential factors that lead to the loss of the soul's perfection or act as barriers to its remaining veiled.

With every action performed by the soul, an effect occurs within it. If the action is tainted by lust or anger, it becomes a barrier to the possible perfection of the soul; conversely, if it is rational, it will contribute positively to the soul's deserving perfection. Thus, the soul's submission to lusts and desires deprives humans of understanding truths and knowledge, preventing them from reaching scientific grace. In this regard, sins and

Cite this article: Hosseini, S. Z. & Noei, E. (2025). The Negative and Positive Roles of Virtues in Acquiring Knowledge from Sadra's Perspective. *Interdisciplinary Studies in Ethics*, 1(2), p. 175-192.

<https://doi.org/10.48308/jiethics.2026.242141.1034>

Received: 2025/05/01 ; Received in revised form: 2025/06/05 ; Accepted: 2025/07/08 ; Published online: 2025/10/02

Article type: Research Article

jiethics.sbu.ac.ir

moral vices, which stem from the diseases of the heart, are considered among the most fundamental and significant obstacles to the soul's perfection and the attainment of divine knowledge and philosophical truths.

Discussion: Human souls have the potential to attain perfection through knowledge and action, and the connection to the realm of abstraction is possible both inherently and potentially for the human soul. If there are no obstacles, the soul continues on its path to perfection. In this context, internal obstacles manifest through the driving forces of the soul in the form of lust and anger, which hinder its movement along this path and make the cognitive faculty vulnerable. The love of wealth and status has been identified as the most significant factors leading to desires. Moral vices can sometimes entirely obstruct the emergence of knowledge or hinder its realization, while at other times, they prevent the advancement of knowledge and lead to a potential distancing from perfection.

Keywords: States, Vices, Virtues, Knowledge, Necessity of Causal Correspondence.

References

- Ebrahimi-Dinani, Gh. (1995). *General philosophical principles in Islamic philosophy*. Tehran: Publications of the Institute for Cultural Studies and Research. [in Persian]
- Hosseini Ardekani, A. (1996). *Mirror of the Universes: A Commentary on the Guidance of Mulla Sadra*. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
- Danesh, J. (2009). "The Effects of Moral Virtues and Vices in Epistemological Status of Man in Mulla Sadra's Philosophy." *Journal of Religious Philosophy Research*. Number 15. [in Persian]
<https://doi.org/10.30497/pr.2012.1115>
- Sadr al-Din Shirazi, M. (1981a). *Secrets of the Verses and Lights of the Clear Signs*, translated by Mohammad Khajavi, Tehran: Mowlavi Publications. [in Persian]
- Sadr al-Din Shirazi, M. (1987a). *Interpretation of the Holy Quran*. Qom: Bidar Publications. [in Persian]
- Sadr al-Din Shirazi, M. (1981). *The Transcendent Wisdom in the Four Intellectual Journeys*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [in Arabic]
- Sadr al-Din Shirazi, M. (1987b). *Explanation of Usul al-Kafi*. Tehran: Publications of the Institute for Cultural Studies and Research. [in Persian]
- Sadr al-Din Shirazi, M. (2001). *Explanation of the Etheric Guidance*. Beirut: Arab History Foundation. [in Arabic]
- Sadr al-Din Shirazi, M. (1996). *The signs of divinity in behavioral approaches (Arabic introduction)*. Beirut: The Arab History Foundation. [in Arabic]
- Sadr al-Din Shirazi, M. (1981b). *The signs of divinity in behavioral approaches (Persian introduction)*. Tehran University Publishing Center. [in Persian]
- Sadr al-Din Shirazi, M. (2002). *Breaking the idols of ignorance*. Tehran: Sadra Islamic Philosophy Foundation. [in Persian]
- Sadr al-Din Shirazi, M. (1975). *The principle and the return*. Tehran: Iranian Society of Philosophy and Wisdom. [in Persian]
- Sadr al-Din Shirazi, M. (1984). *Keys to the Unseen*. Tehran: Cultural Research Institute. [in Persian]
- Arefi, A. (2021). "Human Knowledge; Veils and Barriers: Emphasizing the Views of Francis Bacon and Ayatollah Javadi Amoli." *Biannual Scientific Journal of Religious Human Studies*. Year Eighteenth, Issue 4. [in Persian] https://raj.smc.ac.ir/article_251143.html
- Kurd Firouzjani, Y. and Noorani, A. (2020). "Rational explanation of the impact of virtues and vices on

- knowledge." *Ethics Journal*, Volume Thirteen. [in Persian]
<http://akhlagh.maaref.ac.ir/article-1-1332-fa.html>
- Majlisi, M. B. (1982). *Bihar al-Anwar, the comprehensive collection of the pearls of the news of the pure Imams*. Beirut: Dar Ihyā' al-Turāth al-'Arabī. [in Arabic]
- Mesbah Yazdi, M. T. (1996). *Explanation of the eighth volume of Asfar*. Written by: Mohammad Saeedi-Mahr, Qom: Imam Khomeini Institute. [in Persian]
- Yazdani, N., Saidi Mehr, M. and Zahabi, A. (2013). "The Relationship Between Emotions and Knowledge from the Perspective of Mulla Sadra." *Journal of Philosophical Essays*, Issue Twenty-Third. [in Persian] <https://sanad.iau.ir/Journal/pi/Article/822183/FullText>

نقش سلبی و ایجابی فضائل در تحصیل معرفت از دیدگاه صدرا

سیده زینب حسینی^۱، ابراهیم نوئی^۲

^۱ دانشجوی دکتری مبانی نظری اسلام، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، szh1364@yahoo.com

^۲ گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و ادیان دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. E_noei@sbu.ac.ir

چکیده

نفس انسانی بنا بر فطرت خود شایستگی و شأنیت شناخت حقایق اشیا را داراست و اگر مانعی در میان نباشد، نفس با این اقتضائش به مسیر تکاملی خود ادامه می‌دهد تا به سر منزل مقصود برسد. البته موانعی بر سر راه حرکت استکمالی نفس به سوی عقل فعال و اتصال به فیض علمی وجود دارد. پژوهش حاضر به منظور پاسخ به این مسئله سامان یافته است که در نگاه صدرالمآلهین شیرازی چه موانعی در این میان وجود دارند و چگونه می‌توان آنها را کنار زد؟ مقاله با روش توصیفی و تحلیلی به بررسی موانع و حجاب‌های وجودی داخلی مانند رذائل اخلاقی و معاصی و رفع آنان پرداخته و تأثیر رذائل و فضائل اخلاقی در فرایند حصول معرفت را تبیین کرده است. یافته‌های پژوهش بیانگر آن است که رفع مانع رذائل اخلاقی و معاصی و آلوده شدن به مهلکه شهوت و غضب با تزکیه نفس و کسب فضائل حاصل می‌شود. این رفع موانع اموری سلبی و عدمی هستند و در اصل مقصود نیستند؛ در واقع کسب علم و معرفت، مقصود حقیقی انسان‌هاست و نفس پس از رفع موانع مقتضی به مسیر خود ادامه می‌دهد و به معرفت الهی و کشف حقایق اشیا دست می‌یابد. با افزودن قاعده «ضرورت سنخیت علت و معلول» می‌توان نقش فضائل اخلاقی در برطرف کردن موانع و تجانس نفس با عقل فعال را پذیرفت. پس از زدودن آلودگی‌ها و رذائل، فضائل شأن ایجابی تسهیل‌کنندگی برای تحصیل معرفت را دارند.

کلیدواژه‌ها: احوال، رذائل، فضائل، معرفت، ضرورت سنخیت علی - معلولی.

استناد به این مقاله: استناد: حسینی، سیده زینب؛ نوئی، ابراهیم (۱۴۰۴). نقش سلبی و ایجابی فضائل در تحصیل معرفت از دیدگاه صدرا. مطالعات

<https://doi.org/10.48308/jiethics.2026.242141.1034>

میان‌رشته‌ای اخلاق، ۱(۲)، ص ۱۷۵-۱۹۲.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۱؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۳/۱۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۱۷؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰

jiethics.sbu.ac.ir

نوع مقاله: پژوهشی

مقدمه

نفس انسانی ذاتاً دارای قوه و استعداد لازم برای رسیدن به معرفت الهی و گام نهادن در مسیر اتصال به عقل فیاض است؛ به این معنا که اگر مانعی در بین نباشد صرف وجود نفس به عنوان مقتضی، توانایی حرکت به سمت ادراک برتر و اتحاد با عقل فعال را داراست، اما موانع داخلی و خارجی از سوی قوای محرکه نفس در قالب شهوت و غضب در این میان ظهور می‌یابند که نفس را از حرکت در این مسیر بازمی‌دارند و فعالیت قوه ادراکی را آسیب‌پذیر می‌کنند. برخی از این موانع وجودی و برخی عدمی هستند. اگر این موانع از میان برداشته شوند، نفس بار دیگر در مسیر تکاملی خود حرکت می‌کند. از نظر صدرا احوال برای علوم اراده شده‌اند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۱: ۷۲؛ ۱۳۶۶ الف، ج ۱: ۲۴۹ و ج ۳: ۲۸۲)؛ به این معنا با تحقق احوال به عنوان فضائل وجودی اخلاقی، معرفت تحقق می‌یابد و انسان به ادراک عالی‌تری می‌رسد. رفع موانع یادشده به عهده همین احوال و فضائل اخلاقی است. «رفع مانع» تعبیری عدمی است و خودبه‌خود و بالذات اراده نشده است؛ از این‌رو نقش فضائل از آن جهت باید بررسی شود که در خدمت تحقق ادراک و معرفت است. باید توجه داشت که از نظر صدرا منافع احوال و فضائل اخلاقی منحصر در حیثیت عدمی و سلبی آنها نیست. صدرا برای احوال، شأن وجودی و ایجابی نیز قائل است؛ در واقع رسوخ ملکات حسنه در اثر مداومت بر اعمال نیکو، نقش ایجابی در تسهیل تحصیل معرفت دارد. این مقاله پس از بیان جنبه اول (رفع مانعیت) به جنبه دوم (نقش ایجابی) هم خواهد پرداخت.

۱. پیشینه پژوهش

تحقیقات بسیاری درباره بررسی نقش فضائل و رذائل اخلاقی بر معرفت به طور عام و به صورت خاص در نگاه صدرا انجام شده است و پژوهشگرانی به طور عام تأثیر گناه بر معرفت را از نگاه اندیشمندان مسلمان و غربی، و برخی از دیدگاه اندیشمند خاصی چون علامه طباطبایی، شهید مطهری، غزالی و بعضی دیگر این موضوع را از نگاه قرآن و روایات بررسی کرده‌اند. عده‌ای نیز از نگاه صدرا به مسئله نگریسته‌اند، اما هیچ‌کدام به بررسی نقش سلبی و ایجابی فضائل در فرایند حصول معرفت با در نظر گرفتن قابلیت و اقتضای فطری نفس برای تکامل‌پذیری نپرداخته‌اند. دانش (۱۳۸۹) معرفت الهی را با حکمت یکسان دانسته، تحقق این معرفت را مسبوق به استکمال نفس و تهذیب باطن می‌داند و موانع معرفت و حکمت را به صورت مبسوط بررسی کرده است. کرد فیروزجانی و نورانی (۱۳۹۹) در پژوهش خود به بررسی اثرگذاری فضائل و رذائل بر معرفت در پرتوی تحلیل انسان‌شناختی اخلاق فلسفی و وجود ارتباط بین عواطف و معرفت و... پرداخته‌اند. یزدانی، سعیدی‌مهر و ذهبی (۱۳۹۲) رابطه عواطف و معرفت از دیدگاه ملا صدرا را مورد مذاقه قرار داده و تأثیر احوال بر علم حقیقی و نقش عواطف در

رویگردانی از غایت مطلوب را بررسی کرده‌اند. عارفی (۱۴۰۰) درباره حجاب‌های معرفت به تطبیق دیدگاه فرانسیس بیکن و آیت‌الله جوادی آملی می‌پردازد و نحوه کارکرد سلبی حجب را بازمی‌نمایاند. چنان‌که ملاحظه می‌شود پژوهش حاضر با تحقیقات دیگر در بررسی نقش سلبی و عدمی فضائل در رفع رذائل اخلاقی به عنوان موانع داخلی و جودی برای تحصیل معرفت و نیز تبیین عقلی تأثیر فضائل و رذائل در فرایند حصول معرفت و نقش ایجابی فضائل بر ادراک و معرفت تفاوت دارد.

۲. قابلیت نفس برای تکامل‌پذیری

اتصال به عالم تجرّد، هم به امکان ذاتی و هم به امکان استعدادی برای نفس انسان ممکن است و نفوس بشری قابلیت رسیدن به کمال را به وسیله علم و عمل دارا هستند؛ به‌گونه‌ای که پس از هبوط و نقصان، جایز است که به تدریج مراتب تکامل و ترقی را به سمت مرتبه بالای کمال ببیمایند تا به درجه روحانیون (عقول و فرشتگان) برسند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف، ج ۳: ۲۴ و ۲۵).

امکان تکامل نفس به این معناست که نفس اقتضای تحصیل معرفت را داراست و نفس فی حد ذاتها قابلیت آن را دارد. نفس انسانی بنابر فطرت خود شایستگی و شأنیت شناخت حقایق اشیا را داراست؛ زیرا نفس، امر ربانی و شریفی است که تمامی جواهرات دنیا را با این ویژگی شناخت متمایز می‌کند (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۹: ۱۳۹). به بیان صدرا:

قد ثبت أن نفس الإنسان مستعدة لأن يتجلى فيه حقيقة الأشياء كلها واجبها و ممكنها ...

(صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۰ ب: ۳۴۸ و ۱۳۵۴: ۴۸۴).

این سخن مبتنی بر حرکت جوهری نفس انسان به سوی کمال است. در حرکت جوهری قوای انسانی در عرض هستی خویش و در مراتب مختلف بستر وجودی حرکت می‌کنند، از نقصان به کمال می‌رسند و اگر این قوا در انسانی به فعلیت نرسد (موانعی برای نفس ایجاد شود تا این قابلیت به فعلیت نرسد)؛ در واقع انسانیت انسان به فعلیت نخواهد رسید. به بیان مصباح یزدی:

در این حرکت جوهری نفس از جسمانیة الحدوث به روحانیة البقاء پس از مرتبه حسّی،

ورود به مرتبه خیالی و عقلی مطرح است و این سیر جز با معرفت و معنویت و برخورداری از

کمالات نفسانی حاصل نمی‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۷۵: ۳۴۴).

بنابراین تکامل و کمال نفس به تحصیل علم است و علم هم مطابق اتحاد عقل، عاقل و معقول به تکامل وجودی انسان می‌انجامد. «حکمت» هم که عبارت از شناخت حقیقت اشیا است (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۷: ۱۴۷) و کامل‌ترین مصداق «علم به حقایق اشیا» هم معرفت الهی است که معرفت به همه اشیا کلی و جزئی را در پی خواهد داشت: «من عرف الله حق معرفته يحصل له بمعرفته تعالی معرفة جميع الأشياء الكلية والجزئية...» (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۵: ۲۷) و حقیقت هر

شیء نیز وجود خاص شیء و کیفیت تعیین آن در علم الهی است (صدرالدین شیرازی، ۱۴۱۷: ۱۹). براساس تعریف دیگری نیز می‌توان حکمت را «استکمال نفس انسانی» دانست (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ ب، ج: ۱: ۳۵۸) و نتیجه گرفت که نفس انسانی استعداد و شأیت معرفت الهی را دارد و استکمال نفس همان معرفت خداوند است.

حقیقت نفس انسانی مجرد بوده، از عالم امر و عالم آخرت و از سنخ روحانیات نوری است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف، ج: ۶: ۲۲۷) و امری ربانی و قدسی که مفارق از سایر جواهر عالم است. این ویژگی نفس در آیه «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ، فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا...؛ ما امانت [الهی و بار تکلیف] را بر آسمان‌ها و زمین و کوه‌ها عرضه کردیم، پس، از برداشتن آن سر باز زدند و از آن هراسناک شدند» (احزاب، ۷۲) بیان شده و آن امانت، معرفت و توحید است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۵۴: ۳۷۰ و ۱۳۸۱: ۲۱)؛ همچنین روایت «لَوْلَا أَنَّ الشَّيَاطِينَ يَحُومُونَ عَلَى قُلُوبِ بَنِي آدَمَ لَنظَرُوا إِلَى مَلَكُوتِ السَّمَاوَاتِ؛ اگر چنین نبود که شیاطین بر قلوب آدمیان احاطه کنند، هر آینه انسان‌ها ملکوت آسمان‌ها را می‌دیدند» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج: ۵۶: ۱۶۳)، به عنوان مؤیدی بر بیان قابلیت ذاتی نفس برای ادراک حقایق اشیاست (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج: ۹: ۱۳۹).

۳. اخلاق مذموم حاصل از تبعیت از دو قوه شهوت و غضب، مانع کمال نفس

تکامل و کمال نفس به تحصیل معرفت است؛ از این‌رو موانع تحصیل معرفت همان موانع تحصیل کمال انسان هستند. صدرا موانعی را برای حرکت استکمالی نفس به سوی عقل فعال و اتصال به فیض علمی آورده، بیان می‌کند که اسباب و عللی مانع از تجلی حقایق بر نفس می‌شوند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۵۴: ۴۸۴).

اخلاق و اعمال مذموم به عنوان عوامل داخلی وجودی از بین رفتن کمال نفس و یا موانعی برای در حجاب ماندن آن هستند. همه موجودات خیر هستند؛ یا به‌طور مطلق خیرند (هم ذاتاً و هم در مقایسه با سایر موجودات) یا به‌طور ذاتی، اما در مقایسه با برخی امور، شرّ بالعرض هستند؛ زیرا به عدم خود آنها یا حالی از احوال آنها می‌انجامند و مانع از رسیدن آن چیز به خیر یا کمالی می‌شوند که استحقاق دارد. اخلاق مذمومی مثل بخل، ترس، اسراف، تکبر و عجب از همین دسته دوم هستند که نفس را از رسیدن به کمالات عقلی بازمی‌دارند. هیچ‌یک از این موارد ذاتاً شرّ نیستند، بلکه از خیرات وجودی و کمالات اشیای طبیعی و همچنین کمال برای قوای حیوانی یا طبیعی موجود در انسان هستند؛ اما شرّ بودن آنها در مقایسه با قدرتی شریف‌تر و والاتر می‌باشد که کمالش در این است که بر نیروهای زیرین خود چیره باشد و تسلیم آنها نباشد (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج: ۷: ۶۱)؛ از این‌رو رذائل اخلاقی، گاهی مانع از حصول اصل معرفت و سدّ راه تحقق معرفت به‌طور مطلق می‌شوند و گاهی مانع از ارتقای معرفت و

رسیدن به مراتب بالاتر هستی و نیز دورتر شدن انسان بالقوه از تکامل هستند.

از سوی دیگر در پی هر حرکت و فعلی که از نفس واقع می‌شود در نفس اثری حادث می‌شود؛ چنانچه فعل، شهوت‌آلود یا غضب‌آلود باشد، به موجب آن، مانع کمال ممکن در حق نفس می‌شود و اگر عقلی باشد، براساس آن در کمال شایسته نفس مفید خواهد بود؛ بنابراین اشتغال به هر امر حیوانی پست، مانند لکه سیاهی بر آینه است که اگر زیاد و انباشته شود آینه را فاسد می‌کند و تغییر می‌دهد، همچون انباشته شدن غبار و بخار و زنگار بر آینه که حکایت از فساد ذات آن دارد (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۹: ۱۳۷). هر گناهی به میزان معینی در تیره و کدر کردن جوهر نفس، متعلق گرداندن آن به دنیا و شهوات و به بند کشیدن آن تأثیر دارد. به هر اندازه که معاصی و اعمال بد زیاد شود، تاریکی و کثافت نفس فزونی می‌یابد (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۹: ۳۰۳).

خبثت جوهر و ظلمت ذات از موانع انکشاف صورت علمی در نفس است و مصداق آن کدورت و تیرگی شهوات حاصل از تکرار گناهان می‌باشد که بر صورت نفس انباشته شده، مانع از صفای دل و زلالی نفس و در نتیجه به میزان تاریکی و انباشتگی شهوات، مانع از ظهور حق در نفس می‌شود، مثل آنکه زنگار و تیرگی آینه مانع از ظهور تصویر در آن می‌شود (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۹: ۱۳۶).

در واقع اگر نفس آلوده به اعمال ناپسند شود، با اخلاق مذموم زنگار زده باشد و با عقاید فاسد منحرف شود و به همین حالت ادامه دهد؛ از پی بردن به حقایق ایمان در حجاب می‌ماند، از رسیدن به خدای متعال ناتوان است و سعادت اخروی را از دست می‌دهد؛ چنان‌که خداوند متعال می‌فرماید: «كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ؛ زهی پندار که آنان در آن روز، از پروردگارشان سخت محجوبند» (مطففین، ۱۵) (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۱: ۳۶۲). چنین کسانی معرفت تاقی نسبت به خداوند نمی‌یابند؛ زیرا شهوات دل را کدر و تار می‌گرداند و محلی برای نورانیت معارف باقی نمی‌گذارد.

تبعیت از شهوات نفسانی، نفس انسان را از نیل به حق باز می‌دارد و قلب را از درک معارف محبوب می‌کند. علم و شهوت مانند نور و سایه جمع نمی‌شوند و چگونگی کسب علوم ربانی در گرو تصفیه و تطهیر باطن از حب شهوات و تخلیه آن از وسوسه و کدورات است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف، ج ۶: ۱۲).

بنابراین پیروی نفس از شهوات و هواهای نفسانی سبب محرومیت انسان از درک حقایق و معارف شده، او را از رسیدن به فیض علمی بازمی‌دارد و مطابق این رویکرد، معاصی و رذائل اخلاقی که از امراض قلب هستند، از اساسی‌ترین و مهم‌ترین موانع کمال نفس و رسیدن به معرفت الهی و حقایق حکمی به شمار می‌روند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۳: ۵۱۲).

یکی از اصلی‌ترین علل گرایش به شهوات، حب مال است؛ زیرا انسان به کمک دارایی، امکان استفاده از هر طعام لذیذ و تجربه هر شهوتی را می‌یابد. پس تمامی اسباب شهوات دنیوی با ترک کردن

مال از بین می‌رود. گویی آیه «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى» (اعلی، ۱۴) ناظر به همین موقعیت است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف، ج ۷: ۳۹۱)؛ همچنین یکی از بزرگ‌ترین حجاب‌ها برای درک حق و حقیقت، حبّ جاه و منزلت و میل به ریاست و شهرت نزد مردم و کشورگشایی و تعالی بر بندگان است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۱: ۵۲). حبّ جاه و شهرت از مهلکه‌هایی است که هیچ‌کس توان فرار از آن را ندارد و آگاهان به کیفیت دریافت معارف یقینی به روشنی می‌دانند که حبّ جاه و تکبر، قلب‌ها را از درک آیات و مشاهده حقایق بازمی‌دارد (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۷: ۱۹۱). شرط درک مسائل حکمی و رسیدن به یقین نیز طهارت از جاه‌طلبی و اخلاق مذموم است (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۱: ۱۱). حبّ جاه هم قلب را از دیدن حقایق کور می‌کند و کسی که حبّ جاه و تمایل به ثروت بر دلش چیره شود، فقط به جلب رضایت انسان‌ها اهتمام دارد و پیوسته در گفتار و کردار و دستیابی به ظواهر علوم و انجام عبادات و اعمال نیک توجه دارد و مقام او را نزد انسان‌ها بزرگ می‌کند. چه بسا او می‌کوشد دنیا را با دین جمع کند و با گمان فاسد خود، مراعات هم‌زمان جانب مردم و حق را ممکن می‌داند. نادان نمی‌داند که چنین تصمیمی، بذر نفاق و زمینه فساد و منشأ ریا در عبادات است و همچنین نمی‌داند هر که بخواهد دین و دنیا را جمع کند چنان می‌شود که نه دین دارد و نه دنیا (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۷: ۱۸۹ و ۱۹۰) و در روایات هم هر یک از حب‌الدینیا و حب‌الدینار را رأس و اسّ همه خطاها دانستند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف، ج ۳: ۲۵۱).

این موانع رفتاری هستند. موانع رفتاری هم ریشه در موانع شناختی دارند؛ زیرا یکی از عوامل تمایل به شهوات، حس لذّتی که در تصوّر و توهم آدمی نسبت به فعل به وجود می‌آید و تصوّر، تصدیق و درنهایت شوق و میل به آن ایجاد می‌شود. شهوت ادراک امر ملائم با نفس است و بالتبع غضب را تحریک می‌کند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف، ج ۳: ص ۱۷۵). بنابراین بازگشت رفتار به شناخت و ادراک است و عدم ادراک درست به خطای شناختی و رفتاری می‌انجامد. «الملکة العلیمة أصل کلّ سعادة و خیر، و دفع کلّ شقاوة و شرّ» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف، ج ۲: ۵۱).

۳-۱. رسوخ ملکات ردیله در اثر تکرار اعمال مذموم

با تکرار عمل، حالت و اثری که در نفس پدید آمده، استقرار می‌یابد و تبدیل به عادت می‌شود. هرچه فعل بیشتر تکرار شود، به تدریج حال تبدیل به ملکه (و ذاتی) می‌شود که در نفس رسوخ بیشتری دارد و سبب خواهد شد که فعل مناسب این ملکه، بدون هیچ رنج و مشقتی از سوی نفس صادر شود؛ درواقع شخص با انجام یک یا دوبار فعل مذموم، انسانیت بالفعل را از دست می‌دهد و با تکرار اعمال و ملکه شدن رذالت آن، درجه به درجه از انسانیت دورتر خواهد شد.

هر کار و عملی که انسان در این دنیا انجام می‌دهد به دلیل پیوند قوی نفس و بدن در قلب او اثر

می‌گذارد و از تکرار اعمال در نفس، اخلاق و ملکات حاصل می‌شود. در صورت تکرار مستمر اعمال مذموم و ناپسند مانند بخل، تکبر و دروغ صفات مذمومی حاصل می‌گردد که در نفس رسوخ و ریشه دارد و نفس با تیرگی گناهان تیره خواهد شد و پلیدی‌هایی که پیش از این به سختی از او صادر می‌شد، اکنون به سهولت صادر می‌گردد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف، ج ۶: ۲۲۶ و ۲۲۷). تکرار و کثرت اعمال شهوانی و غضبی و انجام مکرر اعمالی که موجب تعلق و الفت نفس به امور دنیای مادی می‌شود، مانع بصیرت عقل از ادراک حقایق علمی می‌گردد. هر چه تکرار معاصی بیشتر باشد، ملکات حیوانی در نفس رسوخ می‌یابد و مانع از قبول نور رحمت الهی می‌شود (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف، ج ۳: ۳۴۳)؛ به تعبیر دیگر، اگر معاصی بسیار شود و کدورت و ظلمت رسوخ پیدا کند، دل را چنان می‌کند که از استعداد انکشاف علوم در وی اثر نماند و قوتش باطل شود: «وَ طُبِعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ»؛ و بر دل‌هایشان مهر زده شده است، در نتیجه قدرت درک ندارند» (توبه، ۸۷) (حسینی اردکانی، ۱۳۷۵: ۴۳).

۳-۲. علت مانع بودن شهوات و غضب برای تحصیل معرفت

قوه شهویه و غضبیه اقتضای صدور افعال متناسب با خود را دارند و لذت هریک از قوای نفسانی در ادراک امور ملائم با خود و شر آن در ادراک امور متضاد با خود است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۳: ۵۸۶)؛ وانگهی هر حال و ملکه‌ای، چه فضیلت باشد و چه رذیلت، صفتی وجودی است و هر صفت وجودی از آن جهت که وجودی است، کمال محسوب می‌شود. شهوت و غضب نیز در عین رذیلت بودن در نفس انسان برای برخی نفوس پست مانند حیوانات کمال به شمار می‌روند (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۴: ۱۱۵)؛ زیرا شهوت کیفیتی نفسانی است که در پی آن، نفس به جهت طلب لذت به سوی جذب ملائمت حرکت می‌کند و غضب نیز کیفیتی نفسانی است که در پی آن، نفس به جهت انتقام‌جویی به سوی دفع ناملائمت حرکت می‌کند (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۴: ۱۵۰). پس این دو قوه در عین کمال بودن برای حیوانات در نفس ناطقه انسان نقص و رذیله‌اند. روشن است که قوای نفسانی در صورتی دارای جنبه کمالی خواهند بود که تحصیل فعلیت و کمال مطلوب را برای نفس به همراه داشته باشند؛ وگرنه رذیله و معصیتی هستند که مانع از نیل به درک حقایق خواهند بود (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف، ج ۴: ۲۷۸).

۴. نقش فضائل در رفع موانع

هر فعل و عملی که از انسان صادر می‌شود به سبب ارتباط شدید بین نفس و بدن، تأثیری در قلب دارد و از تکرار اعمال در نفس اخلاق و ملکاتی حاصل می‌شود. اگر این اعمال حسنه باشند، از تکرار و دوام آنها هیئت‌های نیکویی در نفس رسوخ می‌یابد، نفس به نور صفات نیکو نورانی می‌شود و صدور فضائل و خیرات از آن به سهولت صورت می‌گیرد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف، ج ۶: ۲۲۶ و ۲۲۷). دوری از معاصی و پلیدی‌ها شرط عصمت عقل در احکام برهانی و یکی از مهم‌ترین شروط رسیدن به معرفت و

ایمان پاکی از معاصی و شهوات است. روح انسانی زمانی که از ناپاکی گناهان، لذات، شهوات، وسوسه‌ها و تعلقات نفس جدا و پاک شود، نور معرفت و ایمان به خدا و ملکوت اعلا بر وی آشکار می‌گردد (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۷: ۲۴). حصول، ظهور و تأکید این نور در نفس انسان، اتصال به عقل فعال، روح قدسی و اتحاد با آن را حاصل می‌کند. با این نور عقلی اسرار آسمان و زمین و حقیقت اشیا بر انسان آشکار می‌شود. البته نفس انسان براساس فطرت، صلاحیت پذیرش نور حکمت و ایمان را داراست و حجاب‌های ظلمانی به واسطه معاصی و رذائل اخلاقی مانع از قبول آن می‌شود. ترک معاصی و پاکی از رذائل، شرط بازگشت به فطرت برای پذیرش حقایق اشیاست؛ از این رو فضائل، موانع درجات بالاتر فعلیت نفس انسانی را رفع می‌کند.

باید توجه داشت که هر یک از مقامات دین و منازل صالحان مثل ایمان، شکر، توبه، حلم، توکل از سه رکن انتظام یافته است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۱: ۷۱؛ ۱۳۶۶ الف، ج ۱: ۱۳۱ و ۲۴۹ و ۱۳۶۶ الف، ج ۳: ۲۸۲ و ۳۸۰). این رکن‌ها عمل، حال و علم هستند که به صورت پیوسته مورد نظر قرار می‌گیرند و سه حوزه اعمال، احوال و علوم، تعاملات و تأثیر و تأثراتی دارند؛ در این میان، منظور از احوال - یعنی طهارت دل و پاک شدن آن از آلودگی‌های دنیا و دغدغه‌های خلقت - استحقاق قلب برای دریافت نور معرفت و آمادگی آن برای آشکار ساختن حقیقت حق و تصویر حضرت الهی است تا اینکه طهارت قلب تمام شده، صفحه آن صیقلی شود، با انوار کبریا روبه‌رو و حقایق اشیا بر وی منکشف گردد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف، ج ۱: ۲۵۱). از اینجا رابطه بین احوال، یعنی کسب فضائل با حصول معرفت روشن می‌شود؛ بنابراین هر کس یوغ شهوت را از خود بردارد، قلاده غضب را از گردنش خلع کند، حجاب تقلید را از چشمش بزدايد و وسوسه‌ها را رد کند، پس از رفع شبهات و روشن شدن مطلوبات به ملکوت اعلی می‌نگرد و لذتی را درک می‌کند که از هر لذتی از لذات دنیا بیشتر است (صدرالدین شیرازی، ۱۴۱۷، ج ۱: ۲۵۰)؛ از این رو پیروی دو قوه شهوت و غضب نسبت به ادراکات قوه عاقله، شرط فهم و درک حقایق جهان ملکوت است. اگر تمامی قوای نفس، انسان را در مسیر رسیدن به فعلیت‌های مطلوب یاری رسانند، جنبه کمالی خواهند یافت.

معرفت عقلی و قدسی انسان را به معرفت حقایق می‌رساند و معرفت حسی، وهمی و خیالی در صورت قرار گرفتن ذیل معرفت عقلی معتبر خواهد بود؛ از این رو معرفت عقلی و بالاتر از آن معرفت قدسی، تمامی مراتب معرفت را تحت تأثیر قرار می‌دهد. البته آگاهی به حقایق اشیا فقط برای کسانی میسر است که قلوب آنها با نور حق روشن شده و حجاب میان ایشان و وجود محض از بین رفته باشد (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۱: ۲۴۹).

از سوی دیگر کمال قوه نظری در آن است که نفس را چنان تزکیه و با صفا کند که به شدت شبیه به عقل شود؛ به طوری که نفس بدون فکر و عمل بسیار با عقل پیوند بخورد تا بدون وساطت تعلیم بشری،

علوم بر نفس سرازیر شود (صدرالدین شیرازی، ۱۳۵۴: ۴۸۰). اگر نفس از انگیزه‌های طبیعی، ظلمت هوی، اشتغال به شهوات، غضب، حس و خیال روی گرداند و به سوی حق و عالم ملکوت اعلی روی آورد، به نهایت سعادت متصل شده، راز ملکوت بر او آشکار شود و قداست لاهوت در او جلوه‌گر خواهد شد (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۷: ۲۵)؛ در واقع کسب علم و معرفت، مقصود حقیقی انسان‌هاست و عامل اساسی در رسیدن به این مقصود، تزکیه نفس و کسب فضائل و تهذیب نفس از رذائل و زشتی‌هاست. در این میان، تخلق به اخلاق رسول‌الله (ص) موجب استعداد بنده برای پذیرش معارف الهی می‌شود که بر قلب رسول‌الله (ص) سرازیر شد و به صورت عکس از قلب پیامبر بر قلب بنده جاری می‌گردد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف، ج ۷: ۱۷۷).

۵. تبیین امکان کسب فضائل پس از رسوخ رذائل در نفس

تکرار اعمال، حصول اخلاق و ملکات را در نفس به دنبال دارد. در صورت تکرار مستمر اعمال مذموم هم صفات مذمومی حاصل می‌شود که در نفس رسوخ و ریشه دارد. تکرار و کثرت اعمال شهوانی و غضبی و انجام مکرر اعمالی که موجب تعلق و الفت نفس به امور دنیای مادی می‌شود، مانع بصیرت عقل نسبت به ادراک حقایق علمی می‌گردد. هرچه تکرار معاصی بیشتر باشد، ملکات حیوانی در نفس رسوخ می‌یابد و مانع از قبول نور رحمت الهی می‌شود (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف، ج ۳: ۳۴۳). رفع این موانع با کسب فضائل اخلاقی انجام می‌پذیرد. اکنون این پرسش پیش روی ماست: کسی که ملکات حیوانی در نفس او رسوخ یافته و همواره خشمگین و شهوتران است، چگونه می‌تواند فضائل اخلاقی را کسب کند تا پس از کسب آن، موانع برطرف شود و نفس تکامل یابد؟ هر صفتی که بر نفس انسان غالب و چیره شود، به طوری که ملکه نفس گردد، موجب سهولت صدور افعال مناسب آن صفت می‌شود؛ چه بسا به حد لزوم برسد و انجام افعال مخالف آن صفت فوق‌العاده مشکل خواهد بود، چه بسا به حد امتناع برسد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۵۴: ۴۶۴). در پاسخ باید گفت با توجه به آنکه این دنیا سرای اکتساب و تحصیل است، اعمالی که به انسان نسبت داده می‌شود و به اختیار متصف می‌گردد، در مقایسه با توانایی و اراده انسان به ندرت به حد ضرورت یا امتناع می‌رسد. نفس متعلق به یک ماده جسمانی است که در معرض انقلاب و انفعال از حالتی به حالتی است؛ از این رو یک فرد بدبخت و شقاوتمند ممکن است با اکتساب، خوشبخت و سعادت‌مند شود و برعکس (صدرالدین شیرازی، ۱۳۵۴: ۴۶۴). البته با توجه به فطرت و استعداد اولیه نفس برای تکامل‌پذیری، خیال ضعیفی از آن همراه انسان است که قابلیت بازگشت و اتصال انسان به فطرت اولیه را ممکن می‌سازد. اگر نفس انسان از عالم حس خارج شود به عالم عقل می‌پیوندد و اگر به عالم حس و بدن مراجعه کند از عالم عقل باز می‌ماند، اما چیزی مانند یک خیال ضعیف از عالم عقل همراه نفس باقی می‌ماند و با همان خیال ضعیف و با وجود ملکه استرجاع و استعداد اتصال به عالم

عقل، امکان یادآوری حقیقت ذات خود و جوهر عقلی خود را خواهد داشت (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۳: ۱۳۴).

این صعوبت نداشتن کسب فضائل پس از رسوخ ملکات رذیله در نفس، مقتضای هدایت‌گری خداوند می‌باشد و خدا از جهت اصل ذات ما، نزدیک‌ترین چیز به ماست. او ما را آفریده و هدایت کرده تا به اصل معرفتش دست یابیم، به دار کرامت وی متصل شویم، محضر ربوبی وی را مشاهده و صفات جمال و جلال او را مطالعه کنیم؛ از این رو خدای متعال پیامبران را مبعوث کرده و کتب آسمانی را فرو فرستاده است. او هیچ‌گاه اراده نکرده که ما از وی دور شویم و بدبخت، سرگردان و رها گردیم: لا لأن نكون من أبعد الأبعدين و أشقى الأشقياء المتحيرين (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۳: ۱۳۴).

بر این اساس در حکمت متعالیه، انسان باید با کسب احوال و فضائل اخلاقی به تزکیه نفس و طهارت باطن خویش از رذائل پردازد تا نور حق را مشاهده کند و معارف الهی را پذیرا باشد. این احوال و فضائل نفسانی، نقش اعدادی و رفع مانع برای حصول معرفت دارند. احوال و تصفیه و تطهیر قلب اموری عدمی هستند که به خاطر خودشان مراد نیستند و فقط از آن جهت اهمیت دارند که مقدمه برای معرفت هستند (صدرالدین شیرازی، ج ۶: ۱۰۴). طهارت و تهذیب چون امری سلبی و عدمی اند، مقصود اصلی و مطلوب بالذات نیستند و فی‌المثل می‌توان گفت: زهد شینیت ندارد تا موجود باشد، بلکه به خاطر اظهار آیات الهی و معرفت حق و تنزیه و تعظیم او مورد نظر است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف، ج ۴: ۴۲۴)؛ از این رو در دیدگاه صدرا کنار زدن مانع رذائل اخلاقی برای حصول معرفت به وسیله فضائل اخلاقی، شأن اعدادی و رفع مانع دارد که از امور سلبی است.

۶. نقش ایجابی فضائل در تحصیل معرفت

پیش‌تر گفته شد که هریک از مقامات دین و منازل صالحان مثل ایمان، شکر، توبه، حلم، توکل دارای سه حیثیت عمل، حال و علم هستند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۱: ۷۱؛ ۱۳۶۶ الف، ج ۱: ۱۳۱ و ۲۴۹؛ ۱۳۶۶ الف، ج ۳: ۲۸۲ و ۳۸۰). از نظر حکیمان و عارفان، اعمال برای احوال و احوال برای علوم اراده شده‌اند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۱: ۷۲). منظور از احوال، صفا و طهارت قلب از آلودگی‌ها، رذائل و شواغل دنیاست. پس از طهارت، قلب استحقاق رسیدن به نور معرفت و توانایی انکشاف حقیقت حق و صورت حضرت ربوبی را خواهد داشت و حقایق اشیا بر او منکشف خواهند شد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف، ج ۱: ۲۵۱)؛ در این عبارت، احوال نقش تسهیل‌گری را برای حصول معرفت و درک حقایق اشیا به عهده دارند که نقشی ایجابی است.

تکرار اعمال موجب پیدایش ملکات و اخلاق در نفس می‌شود. این ملکات و اخلاق زمینه شکل‌گیری صفاتی را در نفس فراهم می‌کنند. صفات جدید بخشی از ویژگی‌ها و حالات نفس انسان

می‌شوند. غایت سلوک و حرکت به معرفت می‌انجامد، به هر میزان که شوق تقویت و حرکت زیاد شود، معرفت از نظر کشف و وضوح کامل‌تر و شفاف‌تر خواهد بود (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۱: ۱۳۰)؛ از این‌رو مقصود اصلی از احوال و اعمال، علم و معرفت است و عمل و حال پس از زدودن آلودگی‌ها و رذائل، شأن ایجابی تسهیل‌کنندگی برای تحصیل معرفت را دارند.

باید توجه داشت که نفس قابلیت دو نوع کمال علمی و عملی را دارد: کمال علمی با تحصیل علم و حکمت حاصل می‌شود و نفس با اتصال به عقل فعال و اتحاد با آن به کمال مطلوب خود خواهد رسید و نیز کمال عملی با آراستگی به فضائل نفسانی و پاک شدن از رذائل نفسانی امکان‌پذیر است. صدرا شرط مهم تحصیل حکمت و موجب خروج نفس از قوه به فعل را فضیلت‌مندی و تخلیه نفس از رذائل می‌داند و می‌نویسد:

إذا وقع الإنسان في السلوك العلمي و الرياضة الدينية و التكليف الشرعية التي هي بمنزلة تصقييل المرأة يخرج النفس من القوة إلى الفعل و يصير عقلا بالفعل بعد ما كانت عقلا بالقوة، فيكون كمرأة مجلوة يتراءى فيها صور الموجودات على ما هي عليها (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۰: ۹).

چند مقدمه را برای تبیین نقش ایجابی فضائل، تزکیه و تهذیب نفس برای حصول معرفت باید توجه کرد:

- ۱) علم به حقایق اشیا توسط معرفت خدا امکان‌پذیر است (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۵: ۲۷).
 - ۲) معرفت خداوند متوقف بر معرفت نفس است (صدرالدین شیرازی، ۱۴۲۲: ۲۵۰).
 - ۳) معرفت نفس نیازمند تزکیه و تهذیب نفس است (صدرالدین شیرازی، ۱۴۱۷، ج ۲: ۶۹۷).
- نتیجه اینکه معرفت به حقایق اشیا با تزکیه و تهذیب نفس میسر است و کسب فضائل اخلاقی نقش تسهیل‌گر را برای حصول حکمت و معرفت را ایفا می‌کند؛ از این‌رو تنها با کسب فضائل و تخلیه نفس از رذائل می‌توان به حقیقت نفس، سپس به معرفت ربوبی و درنهایت به حقایق اشیا معرفت یافت و عدم قرارگیری نفس در طریق تصفیه و سلوک، فرصت و استعداد دریافت معرفت و انوار علوم را از بین می‌برد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۰: ۹).

۷. تبیین عقلی تأثیر رذائل و فضائل بر معرفت

تاکنون به تأثیر ادراک از فضائل و رذائل پرداخته شد. اینک با روش عقلی از طریق قاعده ضرورت سنخیت بین علت و معلول به تحلیل و بررسی چگونگی این اثرگذاری می‌پردازیم. وجود سنخیت بین علت و معلول مطابق قاعده «المعلول یجب أن یکون مناسبا للعلیه» (ابراهیمی دینانی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۴۱۲) لازم است. سنخیت به این معناست که میان معلول و علت باید مناسبت خاصی وجود داشته باشد. همان‌طور

که معلول همواره با علت خود دارای مناسبت است، علت نیز با معلول خاص خویش متناسب است؛ از این رو هر معلولی از هر علتی به وجود نمی‌آید. با توجه به اینکه نفوس انسانی نسبت به ادراکات خود به نحوی دارای علیت هستند، مطابق قاعده سنخیت، نفس آراسته به فضائل اخلاقی برای داشتن ادراک، آماده‌تر از نفس آلوده به رذائل اخلاقی است؛ زیرا تنها با دارا بودن فضائل اخلاقی است که علت با معلول خود مناسبت دارد. این سخن هنگامی روشن‌تر می‌شود که معلول را عین الربط به علتش بدانیم؛ در واقع آمادگی نفس برای دریافت ادراک بیشتر، چیزی جز ظهور آراستگی نفس به فضائل و ارتقایافتگی مرتبه کمال وجودی نفس نیست.

با اتصال نفس به عقل فعال و اتحاد با اوست که معرفت تام عقلی حاصل می‌شود؛ از سوی دیگر، انسان تحت تأثیر رذائل اخلاقی و معاصی از اتصال به عقل فعال بازمی‌ماند و نور عقلی (عقل فعال) از راه ترک معاصی و با انجام امور هم‌سنخ و متناسب با آن حاصل می‌شود. این نور عقلی به وسیله اعمال و افعالی به دست می‌آید که او را به عالم قدس نزدیک سازد. حرکات فکری و ذهنی مثل تیت خالص برای خدا، طاعات و ذکرهای خاضعانه و ترک نواهی از اعمالی می‌باشند که با امر (ادراکات) قدسی متناسب هستند که از تکرار ادراکات عقلی برمی‌خیزد، و همچنین موجب ظهور و فعلیت یافتن عقل بالفعل می‌شوند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف، ۴: ۲۹۷).

در مقابل، گرایش نفس به شهوات سبب عدم سنخیت نفس با ادراکات و معارف خواهد شد؛ بنابراین مسئله سنخیت بر اهمیت پاکی نفس از هواهای نفسانی تأکید دارد و هر مقدار انسان از علاقه و محبت خود به امور سبلی بکاهد، انس و گرایش او به حق ایجاد می‌شود و سنخیت وی با عالم علوی افزایش می‌یابد. از این جهت می‌توان به حدیث «من تشبه بقوم فهو منهم» و «من أحب قوما فهو منهم» هم نگریست (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف، ج ۴: ۲۶۲). صدرا در چهل سالگی گفته بود تاکنون کسی را ندیدم که از یادگیری حکمت روی گرداند، مگر آن که حب دنیا و ریاست در آن و حب جاودانگی بر روی زمین بر او غلبه کرده و عقلش در پی حیل‌هایی جهت رسیدن به لذات جسمانی مسخر شهوت شده است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۵۴: ۱۹۸). پس یکی از اصلی‌ترین شرایط وصول به معرفت، پاکی از شهوات و معاصی است.

در پرتوی قاعده سنخیت می‌توان تأثیر هر یک از فضائل اخلاقی در رفع موانع معرفت را تبیین کرد. از بیان‌های یادشده می‌توان دریافت، نفسی که از متعلقات رها شده و از رذائل مجرد و عاری است، توانایی ارتباط با عقل فعال مجرد را دارد و می‌تواند با آن هم‌سنخ شود. هرچه انسان از گناه دورتر شود، نفس او در مرتبه‌ای بالاتر و کامل‌تر قرار می‌گیرد و نسبت به مسائل درکی آگاهانه‌تر و قوی‌تر خواهد داشت؛ از این رو کسب فضائلی مانند صبر، زهد، جود و...، نفس را قوی‌تر کرده، معارف صائب و برتری را حاصل می‌کند و اتصال، ارتباط، سنخیت و تجانس نفس با عقل فعال بیشتر شده، و به عالم امر الهی متصل می‌شود؛

بنابراین می‌توان با نظر به قاعده «ضرورت سنخیت علت و معلول»، دریافت صور علمی از سوی عقل فعال را تبیین و نقش رذائل و فضائل در معرفت را اثبات کرد.

نتیجه‌گیری

نفوس بشری قابلیت رسیدن به کمال را به وسیله علم و عمل دارا هستند و اتصال به عالم تجرّد، هم به امکان ذاتی و هم به امکان استعدادی برای نفس انسان ممکن است. اگر مانعی در میان نباشد، نفس به مسیر کمالی خود ادامه می‌دهد؛ در این میان موانع داخلی از سوی قوای محرکه نفس در قالب شهوت و غضب ظهور می‌یابند که نفس را از حرکت در این مسیر بازمی‌دارند و فعالیت قوه ادراکی را آسیب‌پذیر می‌کنند. حبّ مال و جاه مهم‌ترین عوامل تمایل به شهوات عنوان شده‌اند. رذائل اخلاقی گاهی مانع از حصول اصل معرفت و سدّ راه تحقق معرفت به طور مطلق می‌شوند و گاهی مانع از ارتقای معرفت و رسیدن به مراتب بالاتر هستی و سبب دورتر شدن انسان بالقوه از تکامل هستند. رفع این موانع به وسیله کسب فضائل اخلاقی و دوری از تعصبات جاهلانه صورت می‌گیرد. رفع مانعی شأن عدمی و سلبی دارد و ذاتاً مقصود نیست. پس از رفع موانع، مقتضی و همان نفس برای درک حقایق اشیا و معرفت الهی به حرکت خود ادامه می‌دهد.

از طریق قاعده ضرورت سنخیت بین علت و معلول، تأثیر رذائل و فضائل بر معرفت با روش عقلی تبیین می‌شود؛ از آنجا که نفوس انسانی نسبت به ادراکات خود به نحوی دارای علیت هستند، نفس آراسته به فضائل اخلاقی برای داشتن ادراک، آماده‌تر از نفس آلوده به رذائل اخلاقی است. در پرتوی قاعده سنخیت می‌توان تأثیر هر یک از فضائل اخلاقی در رفع موانع معرفت را تبیین کرد. با کسب فضائلی مانند صبر، زهد، جود و... اتصال، ارتباط، سنخیت و تجانس نفس با عقل فعال بیشتر می‌شود. معرفت به حقایق اشیا با تزکیه و تهذیب نفس میسر است و کسب فضائل اخلاقی نقش تسهیل‌گر برای حصول حکمت و معرفت را ایفا می‌کند.

ملاحظات اخلاقی

این پژوهش به صورت مستقل انجام شده و در اجرای آن از حمایت مالی مؤسسه خاصی استفاده نشده است؛ همچنین نویسندگان تعارض منافی نداشته‌اند.

منابع

- ابراهیمی دینانی، غلامحسین (۱۳۷۴). *قواعد کلی فلسفی در فلسفه اسلامی*. تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- حسینی اردکانی، احمد بن محمد (۱۳۷۵). *مرآت الاکوان* تحریر شرح هدایه ملاصدرا. تهران: شرکت انتشارات علمی فرهنگی.
- دانش، جواد (۱۳۸۹). *تأثیر فضائل و رذائل اخلاقی در معرفت الهی از دیدگاه ملاصدرا*. پژوهشنامه فلسفه دین، ۱۸(۱)، ۷۷-۱۰۰. <https://doi.org/10.30497/pr.2012.1115>
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۰ الف). *اسرار الآیات و أنوار البینات*. ترجمه محمد خواجهوی. تهران: مولی.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۶ الف). *تفسیر القرآن الکریم*. قم: بیدار.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۹۸۱). *الحکمة المتعالیه فی الأسفار العقلیه الأربعة*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۶ ب). *شرح اصول کافی*. تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۴۲۲). *شرح الهدایة الأثریه*. بیروت: مؤسسة التاريخ العربی.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۴۱۷). *الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه* (مقدمه عربی). بیروت: مؤسسه التاريخ العربی.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۰ ب). *الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه* (مقدمه فارسی). تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۸۱). *کسر أصنام الجاهلیه*. تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۵۴). *المبدأ والمعاد*. تهران: انجمن حکمت و فلسفه ایران.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۳). *مفاتیح الغیب*. تهران: مؤسسه تحقیقات فرهنگی.
- عارفی، عباس (۱۴۰۰). *معرفت انسانی؛ حجابها و موانع با تأکید بر دیدگاه فرانسیس بیکن و آیت الله جوادی آملی*. https://raj.smc.ac.ir/article_251143.html، ۱۸(۴)، ۱۲۹-۱۴۷.
- کرد فیروزجانی، یارعلی؛ نورانی، سید ابوالفضل (۱۳۹۹). *تبیین عقلی تاثیر فضائل و رذائل بر معرفت*. پژوهشنامه اخلاق، ۱۳(۴۷)، ۱۲۱-۱۳۸. <http://akhlagh.maaref.ac.ir/article-1-1332-fa.html>
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳). *بحارالانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۷۵). *شرح اسفار* (ج ۸). نگارش محمد سعیدی مهر. قم: مؤسسه امام خمینی (ره).
- یزدانی، نجف؛ سعیدی مهر، محمد؛ ذهبی، سیدعباس (۱۳۹۲). *رابطه عواطف و معرفت از منظر ملاصدرا*. <https://sanad.iau.ir/Journal/pi/Article/822183/FullText>، ۲۷-۵۲، (۲۳)، ۲۷-۵۲.